

Тож паралельно розвивалась як церковна теорія виховання (православна, католицька і протестантська – у різних українських землях), так і світська науково-педагогічна думка на засадах християнської моралі.

Зрозуміло, що радянська комуністична педагогіка не стала спадкоємницею церковної педагогіки, і навіть світської наукової педагогіки, яка визнавала релігійну природу духовності. Комуністична педагогіка будувалась на зовсім інших методологічних засадах. Однак попри те, що офіційна виховна політика і практика в радянській Україні базувалася на відторгненні християнських ідеалів, вона не змогла здолати вікові виховні наслідки. Комуністичні ідеали переплелися з християнськими в народній свідомості, хоча цей процес для більшості людей протікав на підсвідомому рівні. Особливо яскраво християнство відбилося на творчості В.О. Сухомлинського, хоча в його розумінні духовності й не було місця божественному компоненту.

Сучасна українська педагогічна думка зазнає традиційного впливу християнських педагогічних ідей. Прихильники відродження визначального релігійного поняття духовності в Україні є провідниками загальної світової традиції так само, як і прихильники релігійного виховання школярів: християнська культура завжди потребувала розповсюдження через шкільну освіту. Загальною тенденцією в сучасній Європі є надання можливості всім бажаним дітям отримати основи релігійного виховання конфесійного спрямування в рамках шкільної освіти.

При всьому різноманітті народів ми всі розвиваємося за спільними непідвладними людині законами. При всьому уявному різноманітті цінностей, насправді, у нас як у європейців немає надто великого вибору, якщо ми хочемо розвиватися з урахуванням історичних помилок.

Українська культура давно знаходиться під впливом особливого духовного поля – могутньої світової релігії. Православ'я як її прояв давно стало невід'ємною часткою життя українця, що мало вирішальний вплив на формування виховних ідеалів, цінностей, усієї системи виховання (те саме можна стверджувати й про греко-католицьку віру). Християнська віра від часів хрещення Київської Русі є потужним чинником освітніх, виховних процесів в українських землях, транслятором моральних цінностей та ідеалів, що призвело до далекоглядних суспільних наслідків: сучасна Україна, попри довгий період відлучення від християн світу, має світоглядне підґрунтя для єднання з цивілізованим світом.

Трансформація поняття духовності в Україні відбувалася під впливом тих процесів, які зачепили не тільки Україну, але й Європу в цілому. Тому закономірно, що поступово в Україні сформувалось світське уявлення про духовність. Зміни нашого усвідомлення сутності духовності безпосередньо пов'язані з загальносвітовими процесами розвитку педагогічної думки від релігійної до світської з тією тільки відмінністю, що наша країна дійшла до крайнього вираження світськості, яке полягало в намаганні цілковито заперечити релігійний аспект духовності. За роки радянської влади було звичним оцінювати духовний розвиток людини за різноманітними параметрами, тільки не її релігійністю. Духовність вважали причетністю до вищих моральних, культурних цінностей, виключаючи з цього кола чи ігноруючи релігійну культуру. Але корінь слова «дух» залишився, і, як кожне коріння, дає сьогодні паростки. Остання обставина цілком відповідає загальним тенденціям розвитку європейської педагогічної думки.

Сучасні педагоги: як світські, так і церковні, мають усвідомити, що загальний світовий розвиток теорії та практики виховання здійснюється за рахунок взаємозбагачуючої боротьби релігійної та секуляризованої педагогічних думок, внаслідок чого переглядаються застарілі форми, переосмислюється власна теоретична спадщина, кристалізується універсальна педагогічна наука. Тому тільки на шляху взаємоповаги світських і церковних педагогів, взаємного вивчення і запозичення позитивного педагогічного досвіду можливе подальше духовне відродження людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тхоржевська Т.Д. Православне виховання в історії педагогіки України / Т.Д. Тхоржевська. – [2-е вид., доп. і переробл.] – К. : Фенікс, 2008. – 432 с.
2. Сухомлинська О.В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О.В. Сухомлинська – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.

УДК 378.015.3:159.952.13

Тимчук І. М.
Білоцерківський національний
аграрний університет

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ГУМАНІСТИЧНО СПРЯМОВАНОГО МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ З ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ

У статті досліджуються психологічні, педагогічні, екологічні аспекти категорії «спрямованість особистості». Пропонується інтегративно обґрунтувати підхід до розуміння поняття «гуманістично спрямована особистість майбутнього еколога».

Ключові слова: гуманізація освіти, спрямованість особистості, екологічна свідомість, екологічна відповідальність, екологічне мислення.

Тимчук И. М. Психолого-педагогический аспект формирования гуманистически направленного специалиста по охране окружающей среды. В статье исследуются психологические, педагогические.

экологические аспекты категории «направленность личности». Предлагается обоснованный подход к понятию «гуманистически направленная личность будущего эколога».

Ключевые слова: *гуманизация образования, направленность личности, экологическое сознание, экологическая ответственность, экологическое мышление.*

Тумчук І. *The article deals with investigation of psychology, pedagogy, ecology aspect of criteria «personality orientation». The author of the article suggests integral scientifically grounded approach to understanding the meaning of «humanistic oriented personality of the future ecologist».*

Key words: *humanizing of education, orientation of personality, ecological consciousness, ecological responsibility, ecological thinking.*

Протягом останнього десятиріччя у наукових працях, присвячених проблемам збереження довкілля та гармонійного розвитку людства, велика увага приділяється питанням формування екологічної культури та свідомості, інформованості людей про екологічну ситуацію в світі, регіоні, у місці проживання, обізнаності з можливими шляхами вирішення різних екологічних проблем, з концептуальними підходами до збереження біосфери та цивілізації.

Шлях до високої екологічної культури суспільства лежить через ефективну екологічну освіту. Підготовка громадян з високим рівнем екологічних знань, екологічної свідомості і культури на основі нових критеріїв оцінки взаємовідносин людського суспільства й природи (не насильство, а гармонійне співіснування з нею!) повинна стати одним з головних важелів у вирішенні надзвичайно гострих екологічних і соціально-економічних проблем сучасної України [7].

Ця проблема є актуальною для процесу навчання, особливо студентської молоді, від професійної діяльності якої залежить майбутнє не лише організованого за здоровим глуздом довкілля, а й нації. Об'єктом нашого наукового інтересу є студенти екологічного факультету вищого аграрного навчального закладу, важливим завданням якого є ефективна організація екологічного виховання та освіти. Необхідно навчити студентів розуміти цілісність природи Землі, єдність її процесів, зв'язок людини з природою. Будь-яку діяльність людини, її поведінку стосовно природи слід погодити з її законами. Тут розвивається почуття причетності до природи, відчуття її натхненності, що не дозволить людині ставитися до неї недбало.

Людина має відчувати на собі, що спілкування з природою підвищує настрій, лікує, знімає втому, перенапруження. Крім того, почуття цінності довкілля збагачує духовний світ людини. Отже, природа є необхідною, але недостатньою умовою формування гармонійно розвиненої особистості, а також джерелом здоров'я, творчості людей. Гармонійне співіснування людини з природою є суттєвим чинником формування гуманістично зорієнтованої особистості фахівця, підвищення рівня гуманістичного статусу суспільства.

Загальнопедагогічні основи наукового розроблення проблеми сучасного гуманізму та його освітніх втілень розглядає відомий вчений-педагог Г. Балл. Філософські проблеми гуманізації освіти, теоретико-концептуальні основи антропологізму як чинника гуманізації освіти, механізми гуманізації розглядають у своїх наукових педагогічних працях І. Аносов, І. Зязюн, Л. Зязюн, М. Євтух, О. Сухомлинська. Цілями гуманізації освіти І. Зязюн вважає «... забезпечення творчого характеру майбутньої діяльності спеціаліста, його здатності до гнучкої її переорієнтації згідно зі змінами в системі соціальних інститутів, орієнтованого на людські цінності; формування особистісних якостей людини, які визначають не лише її суто професійні характеристики, але й духовність, стиль мислення, рівень культури, інтелектуальний розвиток» [6, с. 59].

Питанням гуманізації освіти в Україні приділяють увагу С. Гончаренко і Ю. Мальований. Вчені розробили проект концепції «Гуманітаризація загальної середньої освіти». Автори проекту зазначають, що вивчення будь-якого предмета повинно носити гуманітарний характер. Значний гуманітарний потенціал мають і природничонаукові предмети. Вони формують особливий тип раціональності – раціональності критично-аналітичної, яка привчає людей до пошуку нестандартних рішень [4]. С. Гончаренко сформулював такі принципи гуманізації навчально-виховного процесу: формування відносин співробітництва між усіма учасниками педагогічного процесу; виховання в учасників педагогічного процесу морально-емоційної культури взаємин; формування в учнів емоційно-ціннісного досвіду розуміння людини; створення матеріально-технічних умов для нормального функціонування педагогічного процесу, що виховує гуманну особистість: щирю, людяну, доброзичливу, милосердну, із розвинутим почуттям власної гідності й поваги до гідності інших людей [3].

Теоретико-методологічні узагальнення, зразки практичних педагогічних технологій з питань гуманізації різноманітних аспектів освітньої діяльності розглядаються у працях М. Романенко, Н. Ничкало. Сутнісні ознаки гуманістичної парадигми навчання і виховання, чинники, які забезпечують опосередкований вплив педагога на вихованця, проаналізовані Л. Онищук. Педагог розкрила основні напрями гуманізації навчально-виховного процесу та запропонувала практичний матеріал, спрямований на гуманізацію освітньої діяльності учасників навчально-виховного процесу.

Орієнтовну модель гуманізації навчально-виховного процесу створила Л. Хоружа. Дослідниця розглядає гуманізацію як сучасну педагогічну ідеологію людиноцентризму, що є системотвірним компонентом складових педагогічного процесу. Л. Хоружа виділяє такі функціональні компоненти гуманізації навчально-виховного процесу: аксіологічний компонент визначає та включає моральні цінності гуманістичного підходу в навчанні та вихованні; етичний компонент є складовою формування саме етичних цінностей, які визначають правила професійної підготовки педагога; гностичний компонент охоплює не тільки знання предмета, а й методологічну підготовку; управлінський компонент складається з особистості вчителя та його управлінського

хисту; змістовий компонент передбачає перебудову змісту освіти на основі недиспаратного (відсутність нейтральності навчального змісту стосовно процесу морального становлення) підходу до неї; комунікативний компонент; перцептивний компонент, що виконує функцію внутрішнього регулятора поведінки і має афективно-емоційну природу; організаційний компонент; творчо-конструктивний; проєктивний [19, с. 47–54].

Роль гуманізації вбачається насамперед у розвитку особи. Такої думки дотримується Б. Косов. Вчений виділяє такі стратегії гуманізації вищої освіти: традиційний інформаційний підхід, що складається з передачі ідей гуманізації за допомогою гуманітарних знань шляхом збільшення годин на їх вивчення; гуманізація негуманітарних дисципліни у ВНЗ різних профілів; спрямованість на інтелектуальний розвиток вихованця; особистісно-розвивальна стратегія [8, с. 9–19].

Концепція гуманізації та гуманітаризації вищої технічної освіти розроблена І. Кузнецовою. В основі цієї концепції лежить орієнтація діяльності ВНЗ на оптимальне задоволення потреб курсантів у духовному, культурному і моральному розвитку, на гармонійний розвиток їхніх здібностей; підготовка фахівців у сфері гуманітарних знань, духовного життя людини і суспільства; відмова від «привілею» окремих дисциплін гуманітарного циклу, забезпечення їх рівності в організаційних питаннях [11].

Проблему гуманізації вищої освіти, гуманізацію особистості, гуманістичні принципи навчання та виховання у вищій школі розглядають: Е. Панасенко (гуманізація педагогічної освіти), А. Богущ, М. Добрускін (гуманізація технічної освіти), Р. Беланова. Гуманістичний аспект виховання студентів досліджує Л. Бобко.

Метою цієї статті є спроба визначення змісту такої підготовки, який в подальшому дозволить обґрунтувати основні напрями, прийоми, методи, форми підготовки фахівця нового типу; дослідити психолого-педагогічну категорію «спрямованість особистості»; спробувати дати своє визначення поняття «гуманістична спрямованість особистості майбутнього фахівця з екології».

Важливим результатом і наслідком екологічної освіти має бути сформованість гуманістично спрямованої особистості фахівця з екоцентричним типом свідомості, чого неможливо досягти без вирішення таких завдань:

- формування адекватних екологічних уявлень, тобто уявлень про взаємозв'язок у системі «людина–природа» і в самій природі;
- формування ставлень до природи (з точки зору екологічної доцільності);
- формування системи уявлень, навичок (технологій) і стратегій взаємодії з природою [5, с.23].

Деякі науковці уточнюють, що метою екологічної освіти є виховання у студентів екологічної культури; формування мотивів, потреб, звичок цілеспрямованої екологічної поведінки та природоохоронної діяльності, здорового способу життя [15, с. 382].

До завдань екологічної освіти також доречно, як вбачають Х.Е. Штейнбах та В.І. Єленський, віднести: формування екологічної свідомості – уміння розуміти віддалені наслідки вибору способу життєдіяльності і використання технологічних досягнень; навчити прогнозувати наслідки тих чи інших проєктів, створених людиною. Х.Е. Штейнбах виділяє два істотні моменти для прогнозу:

1) складання віддалених прогнозів з використання наукових розробок (у невеликій кількості шкідливі речовини мають тенденцію до накопичення; усі надсекретні руйнівні технології з часом потрапляють до рук людей, від яких складно очікувати відповідної поведінки; наукові технології, які впроваджують на мікрорівнях у живі організми, непередбаченим чином можуть відбитися на здоров'ї живих організмів через декілька поколінь, тобто та перевірка на нешкідливість, якою, зазвичай, задовольняються вчені, не ековалентна, оскільки знаходиться на рівні сучасних знань про живе, а їх явно недостатньо); 2) культурні традиції поряд з тим, що несуть позитивний досвід, часто є лише артефактом, тобто випадковим вибором із багатьох можливих способів дії [20, с. 43–44].

Підготовка кваліфікованого еколога, який розуміє тенденції та розвиток науки, вміє логічно мислити, тобто різнобічно підходити до вивчення кожного явища в природі та суспільстві, досконало знає природу рідного краю, є основним завданням вищої школи і полягає у формуванні цілісної особистості з пріоритетом загальнолюдських цінностей. А це можливо лише за умови гуманізації навчально-виховного процесу у вищій школі та підготовки гуманістично спрямованого фахівця з екології.

У вітчизняній психології існують різноманітні підходи щодо вивчення трактування суті поняття: «динамічна тенденція» (С.Л. Рубінштейн), «смыслеутворюючий мотив» (А.Н. Леонтьєв), «основна життєва спрямованість» (Б.Г. Ананьєв) і т. ін.

С.Д. Максименко вважає, що спрямованість особистості – це система домінуючих цілей і мотивів її діяльності, які визначають її самоцінність і суспільну значущість; спрямованість разом зі світоглядом є вищим регулятором поведінки і дій людини [13, с. 55–56].

Інші вчені визначають спрямованість особистості як систему спонукань, що визначає вибірковість ставлень та активність особистості.

Найчастіше під спрямованістю особистості у науковій літературі розуміють сукупність стійких мотивів, що орієнтують діяльність особистості і є відносно незалежними від наявної ситуації. Спрямованість особистості завжди соціально зумовлена і формується в процесі виховання. Спрямованість – це установки, що стали властивостями особистості і виявляються в таких формах, як потяг, бажання, інтерес, переконання [21].

Вчені-психологи вважають, що спрямованість особистості як інтегративна властивість особистості яскраво виявляється в ранній юності (16–21 років); ними визначено такі її види, характерні саме для цього періоду розвитку особистості):

- гуманістична спрямованість – ставлення до себе та до суспільства позитивні;
- егоїстична спрямованість – вона сама є набагато значущою, ніж суспільство;
- депресивна спрямованість – вона сама не є цінністю для себе, ставлення до суспільства умовно позитивне;
- суїцидальна спрямованість – ні суспільство, ні особистість для самої себе не є цінними [22].

Така класифікація видів спрямованості особистості в ранній юності відображає, на нашу думку, особливості пошуку людиною саме цього віку свого місця в оточенні інших людей, визначення своєї ролі в житті суспільства, обґрунтування корисності власного життя, діяльності для людства. Тобто йдеться про процес становлення «Я-концепції особистості».

Фахівці з психології управління пропонують свій, характерний саме для цього періоду розвитку особистості, підхід до класифікації видів спрямованості особистості. За основу такої класифікації, на наш погляд, взято критерії комунікативності та соціальної результативності. Це такі види спрямованості:

- спрямованість на себе – орієнтація на пряму винагороду і задоволення незалежно від роботи і співробітників, агресивність у досягненні статусу, владність, схильність до суперництва, дратівливості, тривожності, інтровертованості;
- спрямованість на спілкування – прагнення за будь-яких обставин підтримувати стосунки з людьми, орієнтація на спільну діяльність, але іноді на шкоду виконанню конкретних завдань чи наданню щирої допомоги людям, орієнтація на соціальне схвалення, залежність від групи, потреба в прихильності та емоційних стосунках з людьми;
- спрямованість на справу, або ділова спрямованість, – зацікавленість у вирішенні ділових проблем, найкраще виконання роботи, орієнтація на ділове співробітництво, здатність відстоювати в інтересах справи власну думку, яка є корисною для досягнення спільної мети [12, с. 81]

Для нашого дослідження найсуттєвішими є результати наукового пошуку фахівців з екологічної психології. Вони виділяють екологічно спрямовану особистість, яка характеризується сукупністю стійких мотивів і намірів, що орієнтують діяльність людини в екологічно опосередкованому плані, особливо в тих випадках, коли суб'єкт не залежить безпосередньо від існуючих екологічно шкідливих обставин [18, с. 48].

Деяко особливим є педагогічний підхід до розуміння спрямованості особистості. Вчені-педагоги вважають, що спрямованість – це основа, що визначає психологічний зміст без винятку властивостей особистості, це своєрідний стрижень особистості. Тип спрямованості особистості – це той провідний напрям, у якому людина себе стверджує, розвиває свої здібності. За основу виділення типів спрямованості особистості С.С. Вітвицька пропонує покладати суспільну цінність потреб, прагнень:

- тип будівничого (сюди належать студенти, що утверджують себе справами для інших людей, і це приносить їм задоволення);
- тип споживача (провідні мотиви їх активності пов'язані зі споживанням; самоствердження у споживанні духовних і матеріальних цінностей);
- тип руйнівника; джерелом задоволення є само по собі руйнування того, що створюється іншими [1, с. 117–118].

Ми вважаємо, що фахівець з екології повинен бути особистістю будівничого, спрямованою на справу. А тому завданням педагогів вищої школи є формування у майбутніх фахівців особливої спрямованості – гуманістичної. На нашу думку, гуманістично спрямований еколог не може бути типом споживача чи руйнівника. Він має бути гуманістично спрямованою особистістю. Ми приймаємо визначення цієї категорії, запропоноване С.У. Гончаренком. Це унікальна цілісна особистість, яка прагне до максимальної реалізації своїх можливостей (самоактуалізації), відкрита для сприймання нового досвіду, здатна на свідомий і відповідальний вибір у різноманітних життєвих ситуаціях [2, с. 77].

Оскільки кінцевим результатом гуманізації вищої екологічної освіти має бути «гуманістично спрямована особистість майбутнього еколога», визначимо цю дефініцію. Гуманістично спрямована особистість майбутнього еколога – це особистість, що живе в гармонії із людьми й природою; до людей і до природи ставиться як до найвищої цінності; їй характерний сформований екоцентричний тип екологічної свідомості; це особистість, яка має право на розвиток своїх здібностей, на щастя і свободу.

Особистісним новоутворенням такого фахівця має бути сформована екологічна свідомість. Це сукупність уявлень про взаємозв'язки в системі «людина – природа» і в самій природі, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею [5, с. 8].

Провідною професійною властивістю гуманістично спрямованого майбутнього природоохоронця повинна бути екологічна відповідальність – морально-екологічна якість, яка полягає перш за все в адекватному ставленні особистості до природи і узагальнює всі основні ознаки таких категорій, як чуйність, бережливість, гуманність [16, с. 18].

Професійне навчання формує особливий тип мислення. В екологів це, звичайно, екологічне мислення. Ми, услід за К. Костюковою, під екологічним мисленням розуміємо активний процес пізнавальної діяльності, спрямований на сприйняття та відображення єдиного образу світу в його істотних зв'язках і відносинах, у практичному та духовному злитті з ним, як усвідомлення різноманітних цінностей природного середовища, що сприяє гармонізації відносин людини з навколишнім світом [9, с. 243].

Сформована особистість діє на основі екологічних цінностей. Екологічні цінності – бажання захистити природу від нераціональної людської діяльності; вони виявляються в критичному ставленні до тих досягнень науки і техніки, які використовуються для пригнічення природи та маніпулювання людиною; у схильності до пошуків шляхів виходу з екологічної кризи, у почутті єдності з природою, відмові від задоволення прагматичних потреб. Екологічні цінності є засторогою до проявів екодевіантної поведінки. Цей термін розуміємо таким чином: це поведінка, в основі якої відслідковуються риси, які наносять шкоду природному або антропогенному середовищу. Екодевіант – людина з поведінкою, яка відхиляється від здорового екологічного глузду [18, с. 48–49].

Кожен студент, фахівець мають прагнути до формування високого рівня професійної культури, що дозволить бути не лише професійно придатним, а й дасть можливість конкурувати на вітчизняному та світовому ринках праці. Екологам у цьому відношенні необхідно працювати в напрямі формування екологічної культури. Це здатність відчувати живе буття світу, приміряти і пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля [10, с. 212].

Усе зазначене вище дозволяє зробити певні узагальнення. Гуманістично спрямована особистість – це універсальна категорія стосовно особистостей безвідносно їхніх професійних особливостей. Оскільки інтерес нашого наукового дослідження пов’язаний з проблемами підготовки фахівців екологічної сфери, ми пропонуємо такий зміст для визначення поняття «гуманістично спрямована особистість майбутнього еколога» – це особистість, що живе в гармонії із людьми й природою; це особистість, яка до людей і до природи ставиться як до найвищої цінності; їй характерний сформований екоцентричний тип екологічної свідомості; вона має право на розвиток своїх здібностей, на щастя і свободу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вітвицька С.С. Практикум з педагогіки вищої школи: Навчальний посібник за модульно-рейтинговою системою навчання для студентів магістратури / С.С. Вітвицька. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 396 с.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997.
3. Гончаренко С.У. Зміст загальної освіти і її гуманітаризація : [монографія] / С.У. Гончаренко [за ред. І.А. Зязюна]. – К. : Віпол, 2000. – 376 с.
4. Гончаренко С.У. Гуманізація і гуманітаризація освіти / С.У. Гончаренко, Ю.І. Мальований // Шлях освіти. – 2001. – №2. – С. 2–7; №3. – С. 2–8.
5. Деробо С.Д. Экологическая педагогика и психология / С.Д. Деробо, В.А. Ясвин. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. – 480 с.
6. Зязюн І.А. Філософські проблеми гуманізації та гуманітаризації освіти / І.А. Зязюн // Педагогіка толерантності. – 2000. – №3. – С. 58–61.
7. Концепція екологічної освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.irpin.com/viddil/v5/d33.htm>
8. Коссов Б.Б. Обобщенность содержания высшего образования как фактор его развития / Б.Б. Коссов // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 9–19.
9. Костюкова К.В. Екологічне мислення як показник зрілості особистості / К.В. Костюкова // Актуальні проблеми екологічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [за ред. С.Д. Максименка]. – К. : «Міленіум», 2005. – Т.7. – Вип.5. Ч. 1 – С. 241–245.
10. Крисаченко В.С. Екологія. Культура. Політика / В.С. Крисаченко, М.І. Хилько. – К. : «Знання України». – 2001. – 598 с.
11. Кузнецова І.В. Гуманізація та гуманітаризація вищої технічної освіти: дис. ... д-ра пед. наук у формі наук. доповіді : 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Інеса Василівна Кузнецова. – К. : АПН України. НДІ педагогіки, 1993. – 51 с.
12. Лозниця В.С. Психологія менеджменту / В.С. Лозниця. – К. : ЕксОб, 2000.
13. Максименко С.Д. Загальна психологія : Навчальний посібник. – [вид. 2-е, перероб. та доп]. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 272 с.
14. Онищук Л. Гуманізація навчально-виховного процесу в загальноосвітньому закладі (Навчально-тематичний план і програма проблемного семінару / Л. Онищук // Освіта і управління. – 2004. – Т.7. № 2. – С. 95–102.
15. Педагогіка вищої школи: Навч. посіб. / З.Н. Курлянд, Р.І. Хмельюк, А.В. Семенова та ін. / За ред. З.Н. Курлянд. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2005. – 399 с.
16. Рябчук Т. Виховання екологічно свідомої особистості / Т. Рябчук, Н. Івченко // Директор школи. – 2006. – березень. – С. 17–20.
17. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. – 480 с.
18. Скребець В.О. Екологічна психологія: Навч. посібник / В.О. Скребець. – К. : МАУП, 1998. – 144 с.
19. Хоружа Л. Гуманізація як системоутворюючий компонент реформування освіти і виховання / Л. Хоружа // Освіта і управління. – 2000 (2001). – Т. 4. №3–4. – С. 47–54.
20. Штейнбах Х.Э. Психология жизненного пространства / Х.Э. Штейнбах, В.И. Еленский. – СПб. : Речь, 2004 – 239 с.
21. <http://www.belkon.ru/newsnew-149.html> 20.03.2007
22. <http://tolerance.org.ua/skarbn.htm#01> 09.04.2007